

Стефанія ГВОЗДЕВИЧ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СІМЕЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Stefania HVOZDEVYCH. On Transformation in
Ukrainians' Traditiuonal Familial Ritualism.

Обрядовість народу – органічна складова його традиційно-побутової культури, виражає світорозуміння та світоглядні засади, рівень соціально-економічного розвитку суспільства, а також є однією із основних етновизначальних ознак. Серед свят календарних і трудових, які більше суспільно заангажовані, сімейна обрядовість, навпаки, більше обмежена родинним колом. Сімейні звичаї та обряди відбивають весь спектр тих функцій, які покладені на сім'ю як основу буття суспільства. Вони приурочені народженню нового громадянина, одруженню, смерті та похоронно-поминальним ритуалам.

Етнографи найактивніше вивчали весільну обрядовість, як більш відкриту і багату, фольклорними зразками і ритуальними діями¹. Звичай та обряди, приурочені до народження дитини у XIX – на поч. XX ст. були “домашніми, буденними”, у них брали участь тільки найближчі родичі (мати-породілля, батько та баба-повитуха), а із соціально-економічними змінами, зростанням добробуту, розширенням мережі лікарських установ пологи відбуваються у лікарні, що внесло корективи у структуру звичаєвості. Цьому циклу обрядів присвячено менше досліджень, але є узагальнюючі праці взагалі як з родильної обрядовості, так і з певних проблем². Похоронну обрядовість

¹Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні.– К.: Наук. Думка, 1971.– 160 с.; Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі: на матеріалах південно-східних районів України.– К.: Наук. Думка, 1979.– 134 с.

²Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев).– К.: Наук. Думка, 1981.– С. 14.

українців у кін. XIX – на поч. XX ст. досліджували досить активно, варто назвати публікації В.Гнатюка³, М.Зубрицького, З.Кузелі⁴ і уже пізніше – російського вченого П.Богатирьова⁵, сучасного вченого Р.Гузія⁶.

У останнє десятиріччя поживалась історико-краєзнавча та фольклорно-етнографічна робота в різних наукових установах та ВНЗ майже у всіх областях України. Наприклад, у Запорізькому державному університеті видають “Записки Науково-дослідної лабораторії Історії Південної України ЗДУ”⁷. У цьому виданні основна увага зосереджена на історико-археографічній проблематиці, хоч є і статті про побут різних суспільних верств України XVIII ст.⁸, а також цінні дослідження про взаємовпливи та зміни у культурі різних етносів Півдня України⁹. Активно працюють народознавці у Одесі, зокрема, щодо вивчення сімейної обрядовості, народної медицини¹⁰. Попри те, ці регіональні дослідження публікують

³Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди: Етнографічний збірник.– Львів, 1912.– Т. 32; Гнатюк В. Забави при мерці // Записки НТШ.– Львів, 1902.– Т. 47.– С. 112–118.

⁴Там само.

⁵Богатирев П.Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья // Вопросы теории народного искусства.– Москва, 1971.– С. 16–296.

⁶Гузій Р.Б. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.).– Автореферат канд. дис.– Львів, 2002.– 23 с.

⁷Бачинська О.А. Взаємовпливи в культурі та побуті українців та представників інших національностей Придунайських земель (XVIII–XX ст.) // Записки Науково-дослідної лабораторії Історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVI–XIX ст.– Вип. 7.– Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003.– С. 216–222.

⁸Маленко Л.М. Риси традиційно-побутової культури козацького населення XIX століття // Записки Науково-дослідної лабораторії Історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVI–XIX ст.– Вип. 7.– Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003.– С. 259–264.

⁹Бачинська О.А. Взаємовпливи в культурі...– С. 216–222; Іріюгу Ю.О. Трансформації у традиційній культурі болгарського населення Північного Приазов'я другої половини XIX ст. // Записки Науково-дослідної лабораторії Історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.– Вип. 7.– Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003.– С. 264–265.

¹⁰Серебряннікова Н.І. Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення Південно-Західної України.– Автореф. канд. дис.– К., 2004.– 21 с.

незначними тиражами і вони не завжди доходять навіть у обласні бібліотеки, що не дозволяє робити ширші узагальнення і вводити їх у науковий обіг.

Для нашої теми досі актуальні класичні праці Валентини Борисенко¹¹ та Наталії Гаврилюк¹², у яких вперше введена у науковий обіг величезна джерельна база – польові матеріали зібрані авторами у 70–80-их рр. ХХ ст. у Південно-Східних районах України¹³. При дослідженні народної обрядовості українців особливу увагу необхідно звертати на той момент, що різні частини держави століттями розвивалися у неоднакових умовах (хоч обидві були під окупацією), Західні землі України у ХХ ст. все ж не терпіли такого тиску ідеології тоталітаризму, нищення усього, що було основою духовності українців. У 1989 р. я вперше поїхала у етнографічну експедицію у Сумську та Чернігівську обл., у той час люди там ще боялися говорити про голодомори (!) 1921–1922 рр. та 1932–1933 рр., про ту шкоду, яку завдала комуністична ідеологія всьому укладу сільського життя, України взагалі. А розпитування про весілля, звичаї при народженні дитини чи про те, як хоронять померлих – викликали здивування у сільських жінок, яким було десь 70–75 років (на той час). На третій день експедиційної роботи, нарешті, одна з інформаторок розповіла: “Це ж після революції у нас були “червоні, комсомольські весілля; а дітей не хрестили, бо церкви ж у колективізацію поруйнували, залишилась 1–2 церкви на весь район, так одружувались без шлюбу і росли цілі покоління не хрещеними; а ховали без батюшки. А імена ж які були, не наші”. Згодом жінка додала: “Тепер хрестять у сусідньому селі, там є церква тож усі ідуть із сіл Берестовець, Крутень, Луги... потихеньку, машиною чи автобусом. Хрестять усі, нехрещених немає. Є секти в районі” (Архів автора, с. Прохори Борзнянський р-н, Чернігівської обл.). Така цитата є типовою для матеріалів зібраних у Сумській та Чернігівській, а пізніше й у Дніпропетровській та Запорізькій обл., де з руйнуванням традиційної структури господарювання (одноосібного селянського господар-

ства) вводилась насильницька колективізація з нищенням церкви та громадського самоврядування, як органічного способу буття народу; оголошувалась тотальна боротьба з усіма виявами прадавнього світогляду українців, які якнайяскравіше виражалися у сімейних звичаях та обрядах. Радянські ідеологи дуже добре розуміли, що сім'я – це основа суспільства – і тому творили абсолютно відірвані від народних традицій святкування етапних поступів людини – народження, одруження і смерть, спеціальні заідеологізовані, бездуховні сценарії церемоній весілля, реєстрації новонародженого та похорону. Особливо активізували свою роботу обрядові служби (а це при усіх обкомах та райкомах Компартії були спеціальні комісії) у 70-их рр. ХХ ст., навіть на Західній Україні відкривали кімнати урочистих подій, створювали ансамблі, які співали спеціально написані бездуховні пісні; художники-модельєри розробляли відповідні костюми для виконавців ритуалів. І тут необхідно підкреслити, що уся запущена на державному рівні машина (бо ж працювали відповідно новостворені відділи радянських свят і обрядів у Академічних установах, які змушені були писати, що “релігійні пережитки викоренені з побуту і розцвітає нова радянська обрядовість”¹⁴. Попри те, що радянська система була так організована, що контролювала усе життя людини, але у селах зуміли вберегти і передати молодшому поколінню усе краще з тих звичаїв та обрядів, які супроводжують людину від колиски і до могили. Очевидно, що не у всіх регіонах України однаково збережені народні традиції, але й вірити тим статистичним даним, які подавали друковані органи КПУ у 70–80-их рр. про повсюдне панування радянської звичаєвості, не можна. Так, у одній із праць писали: “Відомо, що за останні роки в республіці скоротилось число хрещень. Цьому значно сприяє інтерес населення до обряду урочистої реєстрації новонароджених. Наприклад, у Харківській області за 1973–76 рр. практика його використання виросла з 58,1% до 94%. У Межівському р-ні Дніпропетровської обл. із 142 дітей, народжених у першому кварталі 1974 р., 118 зареєстрували в урочистій обстановці. Із 36 дітей народжених у с. Пустовойтівка Роменського р-ну Сумської обл., 30 зареєстровано за новим обря-

¹¹Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість...

¹²Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений...

¹³Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість... – С. 10.

¹⁴Там само. – С. 14.

дом”¹⁵. Така ідеалізація поступу радянських, за ідеологією, родильних обрядів не відповідала дійсності, бо, як згадують інформатори (записи автора 1989–2002 рр. з різних регіонів України), дуже часто дитину реєстрували (“записували у сільській раді”), а потім їхали навіть у сусідній район, чи навіть область, і там охрещували за християнським звичаєм. Імена вибирали найрізноманітніші, часто інших народів, особливо у Східних чи Південних регіонах, де велика частка міського населення, де проживають представники різних етносів, що зумовлює взаємовпливи і взаємозбагачення культур¹⁶.

Цікаві відомості щодо поведінки вагітної та оточуючих її збрала Н.Серебряннікова, яка підкреслює, що серед слов'янського населення вдалося зафіксувати наступні “профілактичні” засоби: 1) Дотримання відповідних норм поведінки (часової сегментації подружніх відносин, заборон під час вагітності жінки, виконання роботи в окремі дні чи свята тощо); 2) Носіння амулетів, оберегів. Переважно такий вид “профілактики” застосовують до осіб, що знаходяться у лімінальному стані – породіль, немовлят, дітей до року, нареченої¹⁷. Як оберег-застереження досі по всій Україні поширена віра у те, що вагітна, схопившись від переляку (пожежа, звір чи тварина), у певному місці свого тіла, накликає на дитину зло – бо у неї теж буде знак. Надзвичайно стійка віра “у вроки”, дитячі хвороби (“плач”, “крикиси”; “нічниці”). Не залежно від того, де живуть молоді батьки (у селі чи місті), вони не залишають дитячі пелюшки на дворі після заходу сонця, не виливають будь-куди воду з купелі, а тим більше увечері. Щодо застереження і убезпечення дитини від уроків чітко дотримуються вимоги відлучення немовляти від грудей один раз (якщо повертати, то дістане “урочливі очі”; “урочливе, бо двічі повертали до грудей”); вдягати сорочечку навиворіт; прив'язувати до колісочки чи візочка червону нитку або стрічку. У останній час іноді, коли виносять дитину на багатолюдне зібрання, чіпляють до шапочки якусь брошку або квіточ-

ку. Якщо ж дитину вrekli, то у деяких випадках мами самі їх і відшпнтують, але уже ввівши новий елемент: замість вугілля з печі – сірники, а деколи тільки молитва “Отче наш”, бо спеціальних замовлянь для цього моменту молодь не знає. Слід сказати, що добре збережені традиції вибору кумів: дружні, родинні стосунки їх із батьками та їх батьківське ставлення до хрещеника. Куми дуже відповідально відносяться до цих почесних обов'язків аж до одруження, підтримують хрещеників не тільки морально, а також і матеріально. Варто підкреслити, що родильна обрядовість у II пол. XX ст. відчутно скоротилась структурно, зміни суспільно-економічного характеру (розвиток міст; міграційні, міжетнічні процеси) вносили теж певні корективи та інноваційні явища¹⁸. Можливо до III тис. збереглись лиш найістотніші, найдавніші пласти знань, раціонального досвіду, що дає усвідомлення людини частинкою Всесвіту, зумовлює необхідність забезпечити її гармонійне буття на Землі.

Наступним етапом становлення людини, її буття у громаді було одруження, яке також має трискладову структуру: передвесільні, весілля та після весільні обряди. Очевидно, тепер немає тих умов, які б забезпечували можливість дотримання усіх звичаєво-ритуальних вимог, але й досі молода з друзками ходить запрошувати гостей у народних строях (досить часто і до церковного шлюбу молоді вдягають автентичні народні строї), таким чином демонструючи свою етнічну приналежність. Південно-східний район України, як вважає доктор іст. наук Валентина Борисенко, “...є одним з найпоказовіших районів щодо проходження там активного процесу етнічної взаємодії різних народів: українців, росіян, болгар, білорусів”¹⁹. За роки радянської влади у весільній обрядовості спостерігалось стійке збереження народних традицій, всупереч показовим заорганізованим робітничим чи комсомольським весіллям, у яких не виконували тих пісень та ритуально-магічних дій, які століттями вивіряли наші предки і були спрямовані на плодючість і щастя молодо-

¹⁵Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений...– С. 256–257.

¹⁶Іріюглу Ю.О. Трансформації у традиційній культурі...– С. 16.

¹⁷Серебряннікова Н.І. Обрядові аспекти народної...– С. 12.

¹⁸Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений...– С. 254–255; Гвоздевич С. Локальні особливості родильної обрядовості українців Закарпаття // Науковий вісник Ужгородського університету.– Серія: Історія.– Вип. 10.– Ужгород: “Вісник Карпат”, 2004.– С. 188.

¹⁹Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість...– С. 11.

го подружжя. Щоденний побут, дозвілля та відпочинок українців у кін. ХХ ст. дуже змінились, що впливає й на взаємостосунки молоді. Зокрема, основне місце знайомств – клуби, поїздки, місце праці чи навчання, а це у свою чергу зумовлює й інший етап – знайомство з батьками та родичами, заручини і організацію весілля. Якщо в селі ще дотримуються усіх етапів підготовки до весілля, то у містах – скоротились ці етапи, а звідси й поспіх та не враховування думки батьків чи інших родичів. По всій Україні збережено традиції щодо вибору весільних чинів: дружок й дружбів; старости і старостіни; світилок; досі випікають коровай та інше весільне печиво. У 1998 р. у Верхньодніпровському р-ні Дніпропетровської обл. вдалось зафіксувати процес випікання “шишки” для усіх запрошених 150 гостей (на довгі обкоровані палочки лози накручували смужки тіста, випікали, а по закінченні весілля роздавали гостям). Також обов’язково печуть коровай, а це зумовлює і коровайні обряди під час весілля, зокрема, жарти, переспівування. Саме пошанування хліба має давні традиції не тільки в українців²⁰, а весільне печиво особливо різноманітне.

Весілля у наш час поєднує декілька ритуалів: реєстрацію у ЗАГСІ та церковну церемонію вінчання і гостину (у народному розумінні – весілля). Якщо реєстрацію шлюбу деколи переносять на інший день, ніж застілля, то вінчання і гостину рідко розривають у часі; хоча спостерігаються локальні особливості у селах із змішаним населенням, коли у шлюб вступають представники різних народів. Ці питання ще тільки починають вивчати²¹.

Щодо збереження інших атрибутів традиційного весілля слід підкреслити, що попри усі ідеологічні викрутаси, рушники, як символ Доли, єдиної, спільної Дороги збереглись (але символіка нова – замість пари голубів чи ружі – вежі Кремля, серп і молот та інше). На щастя, дівчата і тепер вишивають рушники (або купують); як і у давнину купують молодому сорочку і подарунки найближчим родичам. У сучасному весіллі багато ігрових моментів, жартів, співів, але щораз менше співає молодь, бо вплив безбарвної маскультаури, глобалізаційних процесів торкнувся глибин;

в селах іноді відбуваються весілля без супроводу ансамблю музик (а про троїсту класичну уже й забули); у Карпатах дуже рідко на весіллі виконують дії під спів (“ладканки”).

Ті глобальні зміни, які пережило українське село у ХХ ст. кардинально змінило свідомість, взаємостосунки у громаді. Традиційно дівчина ішла за невістку до батьків молодого. Тепер ця проблема вирішується просто і молоде подружжя оселяється там, де є більша хата, а ще частіше – “ідуть окремо”. Взагалі, у різних регіонах України у родильній та весільній обрядовості спостерігається багатство локальних особливостей (заборони, перестороги; атрибутика, час та порядок виконання обрядових дій, роль і кількість учасників обрядів та ін.).

Щодо похоронної обрядовості українців, то варто підкреслити, що у селах вона стійко зберегла давні світоглядні засади про потойбічне життя і про перехід у інший світ, про необхідність захисту та зберігання від злого впливу мертвого Існують такі застереження: не йти вагітній до мертвого; не виливати воду, у якій обмивали мерця там, де люди ходять; світити свічку весь час аж до похорону; зачиняти двері коли винесуть мертвого та перекинути стіл, на якому він лежав; ритуально помити підлогу у кімнаті, де лежав мерць; помити руки після похорону і ритуал поминок. Перераховано основні компоненти, які поширені в усій Україні, вони мають як охоронні так і захисні функції, щоб задобрити померлого для опіки над живими. Окремо варто виділити ритуал поминок і страви, які подають обов’язково: каша, борщ, кисіль. Ці ж страви подають на обід на 9 і 40 день. Такі ж страви варять на хрестини та весілля, бо зерно, каша – це основа життя землеробів, з найдавніших часів відомий компонент жертвних приношень богам.

Насамкінець: сімейна обрядовість сучасної України – це багатогранне явище духовності народу з локальним розмаїттям, яке треба вивчати і як найдорожчий скарб передавати майбутнім поколінням.

У науковій, науково-популярній літературі, мемуарах часто підкреслюється визначальний вплив на долю людини, на її світогляд і свідомість тих вражень і знань, які вона почерпнула в дитинстві та юності. Ось як пише про письменника і мово-

²⁰ Там само. – С. 53.

²¹ Бачинська О.А. Взаємовпливи в культурі... – С. 12.

знавця, публіциста і громадського діяча Трохима Зіньківського (1861–1891, м. Бердянськ), доктор філології Сидір Кіраль: “Т.Зіньківський любив і шукав справжньої волі... Волелюбність і демократизм, наполегливе прагнення до всебічної емансипації людини і нації – провідне начало в його світогляді. Генетично успадковане від пращурів і етнопедагогіки батьків, від тітки – хрещеної матері, яка була для хлопця уособленням того лагідного та щирого жіночого українського типу, що “причаровував до себе дитячу й не дитячу душу, чулу і вразливу”. Своєю високою моральністю і побожністю, розповідями про муки Христа і Життя святих, переслідуваних і тортурованих за віру, вона зуміла вдихнути небожеві глибоке релігійне почуття, збудити інтерес до Святого Письма. “Читання Життя святих стало моїм улюбленим заняттям, а Біблія – настільною книгою...”¹. Отже, світогляд та національна свідомість формуються у дитинстві, а у майбутньому тільки шліфують, розвивають, вдосконалюють, поглиблюють і зміцнюють фундамент свого “я”, свою віру. Блаженніший Патріарх Йосип Сліпий “... називає віру і науку двома крилами людського духа. Впродовж віків вони вели людину, удосконалюючи її знання, мораль і життєві вимоги”². На думку Йосипа Сліпого, віра – це переконаність; в той же час є різні “вступні переконання” людей: авторитет батьків – для дитини”³. Традиційно-побутова культура українців – це перш за все вияв світорозуміння та світоглядних переконань народу, який своїм багатівковим буттям, усім своїм досвідом життєдіяльності глибоко закорінений у природу, уявляє себе її частиною.

Доповідь виголошена на V Міжнародному конгресі українців, м. Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.

¹Кіраль С. Апостол Молодої України: Трохим Зіньківський у контексті доби.– К.: Видавництво “КИТ”, 2002.– С. 47.

²Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог.– Львів, 1994.– С. 67.

³Там само.– С. 68.

Статті

Валерія ЦУБЕНКО

РОДИЛЬНІ ОБРЯДИ МЕШКАНЦІВ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ

Valeria TSUBENKO. On Family Ritualism (Natal Rites) by Population of Kyivan-Podilian Military Chivalry Settlement.

Звичаї українського народу, передусім, пов'язані з традиційним світоглядом, який складався протягом багатьох століть і зберіг чимало ознак дохристиянських вірувань. Обряди поділяються на два основних типи: сімейні та календарні. Сімейна обрядовість освячувала перехідні або етапні моменти у житті людини. Вона складається з весільних, родильних (пологових) і похоронних обрядів. У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, атрибути, що виникли у різні епохи і повинні були забезпечити щастя, багатство, благополуччя сім'ї і захистити її членів від злих сил.

Родильна обрядовість – складова сімейної обрядовості. Вона є сукупністю звичаїв та обрядових дій, спрямованих на створення сприятливого психологічного настрою для породіллі, прийому родів та вшанування породіллі й новонародженого. Обряди, пов'язані з народженням дитини, прийнято підрозділяти на три цикли: передродові, власне родильні (пологи) і післяродові (вибір імені дитини; наречення породіллі Богородицею; вибір кумів; обряд прилучення дитини до Родового Вогнища (рідного дому); обряд закриття Брами Нави (“зливки”); пострижини (через рік) тощо. Публікація має за мету дослідити родильну обрядовість населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії.

Проблему обрядовості певним чином висвітлено у науковій літературі. Так, наприклад, у